

Vědecký exil v období komunistického režimu Emigrace z Československé akademie věd¹

ANTONÍN KOSTLÁN

V této studii se pokusíme především podat základní charakteristiku vědecké emigrace z Československé akademie věd (dále ČSAV) v období komunistického režimu a v jejím rámci zvážit i rozměr velké exilové vlny let 1968–1970 ve vědeckém prostředí. Budeme k tomu používat kvalitativní i kvantitativní postupy, protože jinak než touto smíšenou strategií se nedá tak složitý a těžko uchopitelný fenomén studovat.² Pro náš rozbor máme k dispozici dva velké soubory informací s různou mírou výpovědnosti, jejichž svědectví můžeme vzájemně kombinovat či komparovat; touto formou lze docílit poměrně nosné charakteristiky emigrace z ČSAV z hlediska jejího časového rozložení, věkové a oborové struktury odcházejících vědců aj. Prvním z těchto souborů je *Databáze pracovníků ČSAV odeslých v letech 1953–1989 do emigrace* (dále na ni odkazuji jako na *Databázi*), která vznikla a je průběžně doplňována v rámci výzkumného projektu *Čeští vědci v exilu 1948–1989*; pracovníkům Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, který je v rámci projektu jejím budováním pověřen, se v ní podařilo do jara 2010 shromáždit údaje zatím o 720 osobách s jejich základními charakteristikami (odbornost, pracoviště ČSAV, rok odchodu aj.).³ Jakkoli údaje zahrnuté do tohoto počtu nejsou ještě kompletní, protože průzkum archivních a dalších pramenů přináší

¹ Článek je kráceným výňatkem z rozsáhlé studie o vědeckém exilu, jež je společně s medailony sta čelných českých exilových vědců součástí knihy, kterou připravuje v současné době k vydání nakladatelství Academia – viz S. ŠTRBÁŇOVÁ – A. KOSTLÁN (eds.): *Sto českých vědců v exilu. Encyklopedie významných vědců z řad pracovníků Československé akademie věd v emigraci* (v tisku, dále cituji jako *Sto českých vědců*). Studie vychází za podpory grantu Grantové agentury AV ČR č. IAAX00630801 *Čeští vědci v exilu 1948–1989*.

² Ke smíšené strategii ve společenských vědách viz J. HENDL: *Kvalitativní výzkum. Základní teorie, metody, aplikace*. Praha 2008 (2. vyd.), s. 273sq.

³ Viz <http://person.mua.cas.cz>. K databázi a zásadám jejího budování blíže viz M. JOSEFOVIČOVA – J. HÁLEK – V. HANKOVEC: Vědecký exil – personální proměna ČSAV na počátku normalizace. In: *Krajané a exil*. Konference konaná v Praze 16.–17. října 2008 (internetová edice referátů na stránkách Českého rozhlasu, viz <http://old.radio.cz/cz/clanek/109022>, <http://www.zahranicnicesi.com/docs/>); A. KOSTLÁN – S. ŠTRBÁŇOVÁ: Czech Scholars in Exile, 1948–1989. In: P. J. WEINDLING – Sh. MARKS – L. WINTOUR (eds.):

pravidelně různé doplňky (podle mého odhadu představují cca 90–95 % z celkového stavu),⁴ dá se konstatovat, že již nyní tato databáze poskytuje rámcovou představu o velikosti a vnitřní struktuře exilu z ČSAV. Druhým výchozím souborem informací je pak výběr význačných vědců, který byl proveden v knize *Sto českých vědců v exilu* (dále na něj odkazují jako na *Výběr*); pro tyto vědce se v této knize podařilo shromáždit porovnatelné a vzájemně vyhodnotitelné biogramy v podobě medailonů shrnujících v hutné podobě jejich osobní život i odbornou dráhu. Skupina vědců ve Výběru může pro nás představovat dostatečně reprezentativní vzorek, abychom se pokusili zodpovědět řadu dalších otázek souvisejících mj. s jejich odbornou přípravou, motivacemi jejich odchodu, jejich exilovými cíli aj.; můžeme se přitom opřít o vyhodnocovací metody, kterých se dnes již standardně používá v historické vědě v rámci statisticko-historických a prosopografických studií.⁵

Rozbor kvantitativních ukazatelů

V letech 1957–1967 odešlo podle údajů Databáze celkem 110 osob, což představuje za celé toto období v průměru odchod 10 pracovníků ČSAV ročně; tyto odchody představují 15 % z celkového počtu. Rok 1968 s sebou přináší podstatnou eskalaci tohoto jevu, neboť v jeho průběhu můžeme zaznamenat odchod 180 pracovníků ČSAV do exilu, což představuje rovnou čtvrtinu z celkového počtu. V roce 1969 potom celý proces kulminuje, protože v průběhu tohoto roku emigrovalo 226 pracovníků ČSAV, tedy téměř třetina z celkového počtu (32 %). V roce 1970 sice již exilová vlna znatelně

In Defence of Free Learning: Academic Refugees and the 75th Anniversary of the Society for the Protection of Science and Learning. London, London Academy 2010 (v tisku).

⁴ Mezi 720 osobami, které databáze zachycovala na jaře 2010, odešlo do exilu v letech 1968–1971 celkem 540 osob, zatímco z dobových statistik víme, že v ústavech ČSAV došlo v těchto letech k rozvázání pracovního poměru z důvodů emigrace celkem u 585 osob – viz A. MÍŠKOVÁ – H. BARVÍKOVÁ – M. ŠMIDÁK: *Československá akademie věd 1969–1972. Restaurace komunistické moci ve vědě.* Praha 1998, s. 136; údaj získaný z databáze je tedy nižší o 45 osob (tedy o 7,7 %). To by nasvědčovalo neúplnosti databáze v rozsahu cca 5–10 %.

⁵ K prosopografické metodě viz např. K. KEATS-ROHAN (ed.): *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook.* Oxford 2007; k užití prosopografických metod při vyhodnocování údajů o české vědecké obci ve 20. století viz zejména A. KOSTLÁN: *Prager Professoren in den Jahren 1945 bis 1950. Versuch einer prosopographischen Analyse.* In: M. GLETTLER – A. MÍŠKOVÁ (eds.): *Prager Professoren 1938–1948. Zwischen Wissenschaft und Politik.* Essen 2001, s. 605–655; J. BOROVIČKOVÁ – J. STOČES: *Nové metody – prosopografie.* In: *Studie a články k dějinám vědy a vědeckých institucí.* Praha 2002, s. 47–61.

opadá, nicméně počty odcházejících jsou pořád ještě značně vysoké; v průběhu tohoto roku odešlo 133 pracovníků ČSAV, tedy téměř pětina z celkového počtu (18 %). Na celé zbývající období existence komunistického režimu (tedy na léta 1971–1989) pak připadají odchody 71 osob, což odpovídá necelé desetině z celkového počtu; v průměru ročně tedy v normalizačním období emigrovalo 3,7 pracovníka ČSAV.

Jakkoli jsou tyto výsledky nepochybně ovlivněny jistými náhodnými prvky a nepřesnostmi, můžeme se je pokusit shrnout do několika obecnějších konstatování:

- v průběhu komunistického režimu docházelo k relativně početné emigraci pracovníků ČSAV; ve jmenovitém výčtu můžeme uvést 720 osob a reálně můžeme odhadnout celkový počet na cca 760–790 osob;
- početně nejvýznamnější část vědeckého exilu z ČSAV v období komunistického režimu představují pracovníci odešli v letech 1968–1970: jmenovitě lze uvést sice jen 539 osob, reálně však můžeme předpokládat, že tehdy odešlo cca 585–590 pracovníků ČSAV;
- v rámci velké exilové vlny let 1968–1970 odešel rozhodující počet v letech 1968 a 1969, roku 1970 byla již tato vlna na sestupu.

Nosnost těchto závěrů potvrzuje i analýza Výběru;⁶ také zde zjišťujeme zřetelnou převahu odchodů z let 1968–1970 a v rámci tohoto období větší roli let 1968–1969 a menší roli roku 1970. V řadě konkrétních detailů se však emigrační datum ve Výběru liší od celkové statistiky pro ČSAV: je tu nepoměrně menší podíl osob odešlých již v letech 1957–1967 (jen 9 %), počet osob emigrovavších v roce 1968 je naprosto bezkonkurenční (39 %), zatímco v roce 1969 již poměrně malý (14 %), takže se příliš neliší od podílu následujícího roku (12 %); dále můžeme zaznamenat i zřetelně vyšší, více než čtvrtinový podíl osob odešlých za normalizace (létům 1971–1989 odpovídá 26 %). Tyto rozdíly mohou buď souviset s relativně malou základnou vzorku, nebo evokovat poněkud jiné motivační rozhodování ve skupině špičkových vědců ve srovnání s celoakademickým prostředím. Pokud by taková interpretace byla správná, nasvědčovalo by to větší připravenosti k emigraci v období bezprostředně po 21. srpnu 1968 a větší cílevědomosti ve snaze dostat se do svobodného světa v letech normalizace.

⁶ Celkový počet osob ve Výběru je sto, avšak tři z nich představují vědkyně působící před svým odchodem do exilu mimo ČSAV, které byly do knihy zahrnuty společně se svými manželi; vychází proto z celkového počtu 97 pracovníků ČSAV.

Budeme-li se přitom přidržovat výše uvedených čísel, pak musíme konstatovat, že 539, resp. 590 osob odešlých do exilu v letech 1968–1970 představovalo cca 4–5 % z celkového počtu tehdejších pracovníků ČSAV; vyjdeme-li z celkového počtu 720–790 emigrantů, dostaneme cca 6–7 %. Zdaleka ne každý pracovník ČSAV byl ovšem vědcem, protože výzkumná práce s sebou přinášela i potřebu dalších odborných, dokumentačních, servisních, administrativních, pomocných a jiných profesí a řada budoucích vědců měla zatím jen statut vědeckých aspirantů; statistiky ukazují, že v ČSAV byl vědeckým pracovníkem (tedy zpravidla držitelem vědecké hodnosti CSc. či DrSc.) cca každý pátý pracovník.⁷ Kdybychom (jen hypoteticky) předpokládali, že všechny osoby v Databázi obsažené měly statut vědeckého pracovníka, pak by zachycovala 30–33 % ze všech vědeckých pracovníků v ústavech ČSAV. V každém případě byl však jejich počet pro vedení ČSAV nepřehlednutelný a velmi varující. V souhrnném počtu posrpnových emigrantů však zřejmě představovali vědečtí pracovníci – nejen z ČSAV, ale i z vysokých škol a dalších vědeckých institucí – opravdu zanedbatelnou položku, která odhadem odpovídala přibližně procentu.

Můžeme přistoupit k průzkumu dalšího významného ukazatele, kterým je vědní specializace emigrovavších odborníků. Při sledování této otázky bude naším východiskem Databáze, protože Výběr má v tomto ohledu nižší vypovídací schopnost již vzhledem k tomu, že při jeho sestavování byla respektována oborová proporcionalita. Emigrace zasáhla široké spektrum oborů pěstovaných v ČSAV. V oblasti tzv. věd o neživé přírodě víme zatím o odchodu 252 pracovníků, což představuje 35 % z celkového počtu; nejvýraznější byl odchod odborníků v oblasti fyziky (130 osob) a technických a mechanických oborů (53 osob). Pro oblast tzv. věd o živé přírodě můžeme konstatovat, že celkem odešlo minimálně 346 osob, což představuje téměř polovinu z celkového počtu odešlých pracovníků ČSAV (48 %); velmi výrazná byla emigrace v oborech chemických (200 osob) a biologických (97 osob). V oblasti společenských věd a humanitních oborů víme o odchodu 122 pracovníků, což představuje 17 % z celkového stavu; obzvláště silné byly odchody odborníků na historii (35 osob včetně archeologů), filologii a literární vědu (25 osob) a ekonomiku (24 osoby).⁸ Svou výpověďní

⁷ Vycházím z počtu pracovníků (12 221 osob) a vědeckých pracovníků (2 390 osob) v ČSAV v roce 1966, tedy ještě v klidovém stavu před velkými otřesy – viz *Základní problémy rozvoje vědy v ČSSR (Nástin materiálu)*. Praha 1968, s. 8 a 10 (analýza odboru vědeckého plánu ČSAV, rozmnožený text, použit exemplář uložený v Archivu AV ČR Praha, fond Sekretariát předsedy ČSAV F. Šorma, k. 21, sign. 1968/14).

⁸ Viz A. KOSTLÁN – S. ŠTRBÁŇOVÁ: *Czech Scholars*, příloha č. 2.

hodnotu má i sledování ústavů, ze kterých se nejpočetněji odcházelo do exilu. Nejvíce byl emigrací v období let 1968–1970 postižen Ústav jaderného výzkumu ČSAV v Řeži u Prahy (dále ÚJV), který opustilo celkem 50 zaměstnanců, na druhém místě můžeme uvést Ústav teoretických základů chemické techniky ČSAV s 33 emigranty. Velmi silně byl zastoupen i Fyzikální ústav ČSAV, Ústav organické chemie a biochemie ČSAV a Ústav makromolekulární chemie ČSAV.

Fakt, že mezi emigrujícími vědci je zastoupeno široké spektrum oborů, implikuje představu, že odchod pracovníků probíhal víceméně rovnoměrně ve všech oborech se stejnou intenzitou, a tudíž že se do jeho výše podepisovaly především společné problémy. Taková představa má i nemá své opodstatnění. Do počtu emigrujících vědců se nepochybně podepisovala tradičně vysoká úroveň přírodovědných oborů v Československu, v jejichž rámci se vyskytovali četní odborníci s vysokou šancí uplatnění v zahraničí; jakkoli ve společenských vědách a humanitních oborech byla odborná úroveň mnohem kolísavější, i v jejich rámci se objevovali týmy, skupiny či jednotlivci, kterým zapojování do evropského či světového diskursu rovněž nepůsobilo větší potíže. Jak ale vyplývá z porovnání oborové struktury v tehdejší ČSAV (pro ni byl za základ zvolen počet pracovníků v různých oborech v roce 1965, tedy v relativně klidovém stavu ještě před vypuknutím velké exilové vlny)⁹ a ve skupině jejích pracovníků odcházejících do exilu, některé obory se na vědeckém exilu podílely mnohem výrazněji a jiné zase poněkud méně. V zásadě stejný či podobný podíl jak v celé ČSAV, tak i mezi emigrovávšími pracovníky ČSAV je v matematicko-fyzikálních oborech (pokud abstrahujeme od ÚJV), vědách o Zemi a vesmíru, technických vědách i biologických, lékařských a zemědělských oborech. Naprosto výjimečná je však situace v chemických vědách, jejichž podíl na celkové emigraci z ČSAV se téměř blížil třetině (28 %), zatímco v ČSAV jako celku představovaly méně než pětinu (16–18 %); to bylo nepochybně spojeno s pozoruhodným bohem v tomto oboru v 50. a 60. letech minulého století (konec konců i do čela ČSAV byl dost příznačně postaven chemik), vyšší absorpční schopností svobodného světa při přijímání takto školených odborníků i s tou dobou již zřetelně lepším přístrojovým a laboratorním vybavením na západních vědeckých pracovištích, které pro řadu vědců snažících se o špičkové výsledky bylo jistě velkým lákadlem. ÚJV v rámci ČSAV představoval svým způsobem svět sám pro sebe a vyznačoval se vzhledem ke svým nukleárním

⁹ *Výběr informací o vývoji Československé akademie věd a Slovenské akademie věd do roku 1980.* Praha 1981, s. 43.

provozům především silným nepoměrem mezi celkovým počtem zaměstnanců a vědeckými pracovníky (ti představovali pouhých 7 % z celkového počtu, zatímco v celé ČSAV cca jednu pětinu); je zjevné, že emigrace z tohoto ústavu, byť početně nesmírně závažná, odpovídala spíše možnostem jeho vědecké elity. Také na společenskovědních pracovištích byl poměr vědeckých a ostatních pracovníků jiný než v celé ČSAV (vědečtí pracovníci tu představovali více než 40 % z celku); celkový podíl těchto pracovišť na emigraci z ČSAV se proto zdá být spíš podprůměrný.

K porovnání složení exilu z ČSAV z hlediska pohlaví odcházejících vědců můžeme použít oba informační soubory, které máme k dispozici. Z celkového počtu 720 osob v Databázi jich 156 představují ženy;¹⁰ jejich podíl na celkovém počtu je tedy 22 %, což je o něco méně, než představovaly celkové stavy žen v rámci tehdejší ČSAV (těch bylo v dubnu 1967 mezi vysokoškolsky vzdělanými pracovníky 25,4 % – tedy čtvrtina).¹¹ Ženy byly zřejmě při odchodu do emigrace o něco váhavější než muži, což mohlo souviset s řadou rodinných či pracovních důvodů i s jejich tehdy vcelku obvyklým ekonomicky a společensky závislým postavením; rozdíly však nejsou natolik průkazné, abychom z nich mohli vyvozovat větší závěry. Existuje ovšem výrazná nerovnováha v zastoupení žen mezi emigranty z různých vědních oborů: zatímco velmi nízká je v technických vědách (13 %), chemii (14 %) a matematicko-fyzikálních vědách (15 %), velmi silně jsou ženy zastoupeny v biologických a medicínských oborech (35 %) a rovněž ve společenských vědách a humanitních oborech (31 %). Toto nerovnoměrné zastoupení dle oborů není však zřejmě příliš ovlivněno samotným faktem emigrace, ale odpovídá spíše stupni feminizace v rámci jednotlivých specializací.¹² Ve Výběru nalezneme vcelku devět významných vědkyň, a to z biologických a fyziologických oborů (5 osob), chemických oborů (3 osoby) a oboru historie (1 osoba). Relativně slabé zastoupení žen v tomto vzorku (pouhých 9 %) nepochybně souvisí s nesporně těžšími podmínkami pro etablování žen ve špičkové vědě, které vládly jak v komunistickém Československu, tak ve svobodném světě.

¹⁰ Viz A. KOSTLÁN – S. ŠTRBÁŇOVÁ: Czech Scholars, příloha 3.

¹¹ Viz Z. KRSTUFEK: *The Soviet regime in Czechoslovakia I*. New York 1981, s. 327, Appendix 21.

¹² Podobnému poměru v jednotlivých vědních oblastech nasvědčují i poměrně recentní statistiky: J. MOTYKOVÁ – D. KRAŤKOVÁ: Ženy v terciárním školství v České republice: statistický přehled. In: M. LINKOVÁ (ed.): *Transformace: gender, věda a společnost*. Praha 2007, s. 46–53 (zejména tab. 4); M. LINKOVÁ – T. STÖCKELOVÁ: Statistický přehled: financování výzkumu a vývoje a ženy v AV ČR. Tamtéž, s. 54–59 (zejména tab. 2.3).

V následujících odstavcích se zaměříme již jen na Výběr a budeme sledovat generační příslušnost vědců, kteří jsou v něm zastoupeni, místo jejich narození a jejich vzdělání, jejich věk při odchodu do emigrace a volbu cílové země. Sledování začneme údajem nejzákladnějším, tj. daty narození. Zjišťujeme, že odchod do exilu poznamenal řadu generací někdejších pracovníků ČSAV, od těch, kteří se narodili ještě před první světovou válkou (astronom F. Link, počítačový expert A. Svoboda) a v jejím průběhu (biochemik A. Kleinzeller, sociolog J. Krejčí, fyziolog O. Poupá, historik M. Teich) až po osoby narozené v první polovině 50. let (biochemik J. Pohl, fyzikální chemik P. Vanýsek, chemik B. Friedrich). V zásadě je můžeme rozdělit podle jejich četnosti takto:

- jen málo jsou zde zastoupené generace, které zcela vystudovaly nebo alespoň začaly studovat za první republiky (5 osob narozených mezi lety 1906–1916),
- velice silně je naproti tomu zastoupena generace, které uzavření českých vysokých škol za druhé světové války a další s nacistickou okupací spojené události silně rozrušily „klasické“ zahájení jejich akademické kariéry (osoby s tímto osudem představují většinu mezi 29 vědci narozenými mezi lety 1918–1926),
- dalšími silně zastoupenými generacemi jsou ty, kterým se vysokoškolského vzdělání dostalo až po druhé světové válce, tedy už většinou v komunistickém období, a jejichž příslušníci získali již před rokem 1968 ve svém oboru velmi dobré nebo alespoň slibné postavení (54 osoby narozené mezi lety 1927–1941),
- a konečně je tu i pár jednotlivců, jimž se dostalo vysokoškolského vzdělání většinou až po roce 1968 a jejichž odchod do emigrace spadá většinou až do normalizačního období (9 osob narozených v období 1942–1953).

Obecně můžeme shrnout, že jádrem vědeckého exilu ve Výběru jsou osoby narozené mezi lety 1918–1941 a mezi nimi mají mírnou převahu spíše mladší ročníky. To do jisté míry kontrastuje s celkovou generační strukturou v tehdejší ČSAV. V ní se totiž již v druhé polovině 50. let prosadily mezi vědeckými pracovníky především osoby narozené mezi lety 1918–1930 a ty si svou rozhodující roli udržovaly i později, jak na to varovně poukazovala analýza z roku 1968: „...jestliže v roce 1958 bylo rozhodující jádro vědeckých pracovníků ve stáří od 28 do 40 let, pak průzkum věkového složení v roce 1966 ukázal, že toto jádro z roku 1958 se co do velikosti podstatně nemění, avšak stárne a vzhledem ke své velikosti brání přílivu mladých kádrů do vědy. To vytváří situaci, že počty mladších vědeckých pracovníků jsou velmi nízké. O něco lepší je

situace mezi odbornými pracovníky s vysokoškolským vzděláním, i když i zde je mladých pracovníků poměrně málo. Jde o jistou obdobu situace mezi řídicími kádry v celém národním hospodářství, avšak o to složitější, že příprava vědeckého pracovníka trvá déle a že i výběr talentů pro vědeckou práci se děje z omezenějších zdrojů.¹³ I když však ponecháme stranou osoby, jejichž emigrace spadá až do normalizačního období, je v našem vzorku osob narozených v období 1918–1930 méně než polovina (48 %), takže se zdá, že námi sledovaná cílevědomá skupina špičkových badatelů odcházejících do zahraničí neodpovídá v tomto ohledu celoakademickým ukazatelům.

Jisté překvapení přinese i sledování místa narození v našem exilovém výběru. Ukazuje se totiž naprosto mimořádné postavení Prahy – nejen jako města, kde dotyční většinou obdrželi své vysokoškolské vzdělání a zapojili se do práce ČSAV, ale již i jako místa jejich narození. Z našeho vzorku se 38 vědců narodilo v Praze, 24 v Čechách (mimo Prahu), 23 na Moravě (v tom je zastoupena i pětkrát Olomouc a čtyřikrát Brno), sedm na Slovensku a pět v zahraničí. Naprosto mimořádné postavení Prahy v emigračních skupinách je fakt, na který poukazují i jiné analýzy;¹⁴ nemůžeme je zatím vysvětlit jinak než jistými mentálními vzorci vázanými na velkoměstské prostředí, které si člověk vštěpuje již v dětství. Ohlédnutí po absolvovaných vysokých školách naproti tomu vcelku odpovídá očekávaným předpokladům – naprostá většina z dotyčných studovala na Univerzitě Karlově v Praze (62 osob z našeho vzorku), 13 dalších pak na pražském Českém vysokém učení technickém (dále ČVUT), 12 na Vysoké škole chemicko-technologické (resp. ještě na její předchůdkyni, Vysoké škole chemicko-technologického inženýrství ČVUT) a 11 na Masarykově univerzitě, resp. Univerzitě J. E. Purkyně v Brně; pět dalších studovalo na dalších společenskovědních školách, dva na přírodovědně a technicky zaměřených školách v Brně a šest na zahraničních vysokých školách. Jedna osoba z našeho vzorku vysokou školu neabsolvovala.¹⁵

Důležitým ukazatelem při studiu exilových skupin je stáří odcházejících osob v okamžiku jejich odchodu do emigrace; vždyť je to často mimo jiné

¹³ Archiv bezpečnostních složek (dále ABS) Praha, sign. A1/588, Úvaha o rozvoji badatelského výzkumu a studie o rozvoji Akademie v dlouhodobém výhledu do r. 1980, Praha, květen 1967, s. 27sq (tato zpráva byla projednána na XXIII. valném shromáždění členů ČSAV), s. 5.

¹⁴ Viz např. O. ULČ: Profil a motivace československých emigrantů v osmdesátých letech našeho století. *Sociologický časopis*, 31, 1995, s. 477.

¹⁵ Historik K. Kaplan. Celkový součet pro jednotlivé vysoké školy je vyšší než počet vědců sledovaných ve vzorku vzhledem ke studiu některých z nich na větším počtu škol.

i věk samotný, který do značné míry ovlivňuje rozhodování o případném odchodu a možnostech dalšího uplatnění mimo zaběhané zvyklosti ve staré vlasti. Již při prvním pohledu se ukazuje, že podle tohoto kritéria můžeme v zásadě rozdělit osoby zahrnuté ve Výběru do tří výrazně odlišných skupin:

- první skupinu představují osoby mezi 26–40 roky, tedy ve „vhodném“ emigračním stáří, protože v tomto věku, pro který je příznačná ještě jistá počáteční nezakotvenost a vyšší míra přizpůsobivosti, obvykle emigruje naprostá většina osob mimo vědeckou sféru. I v našem případě do této skupiny spadá většina odchodů ve sledovaném vzorku (51 osob);
- druhou skupinu představují lidé mezi 40 a 50 roky, tedy ve věku, v němž odchod do emigrace nebyl z hlediska většinové populace již příliš typický. Tato skupina je však v našem případě rovněž hodně početná (zahrnuje 41 osob) a nasvědčuje hromadnému zlomu v již budovaných životních kariérách;
- a na závěr můžeme zaznamenat i několik jednotlivců emigrujících již v pokročilém věku, tedy ve stáří nad 50 let (patří mezi ně A. Kleinzeller, O. Poupa, J. Krejčí, A. Svoboda, F. Link).¹⁶

Otázkou, kterou nesmíme opominout, je samozřejmě i volba cílové země. Průzkum našeho vzorku ukázal, že tou se stala zhruba v polovině případů země na severoamerickém kontinentu (v 48 případech USA, třináctkrát Kanada) a z druhé poloviny některá ze svobodných zemí v Evropě (16 exilových pobytů v Německu včetně Západního Berlína, 14 ve Spojeném království, po šesti v Nizozemí a ve Švýcarsku, pět ve Francii, dva v Rakousku a tři ve skandinávských zemích).¹⁷ Je pravděpodobné, že právě tyto země byly častým cílem i pro další emigrující vědce z ČSAV, kteří zůstali mimo náš výběr, je však třeba předpokládat, že výrazné vědecké osobnosti působily i v jiných destinacích – z nich tu je třeba jmenovitě uvést alespoň Austrálii a Izrael; v tomto ohledu nám tedy průzkum našeho vzorku poskytuje pouze dílčí informace, které bude třeba v budoucnu dalším bádáním doplňovat.¹⁸

¹⁶ Celkový součet představuje 97, protože nezapočítáváme do Výběru zahrnuté vědkyně – manželky emigrovavších pracovníků ČSAV, které však samy pracovaly mimo ČSAV.

¹⁷ Celkový počet uváděných pobytů v cílových zemích je vyšší než počet exilových vědců ve vzorku vzhledem k tomu, že někteří z nich působili dlouhodobě ve více státech.

¹⁸ Mezi zeměmi úmrtí význačnějších českých emigrantů, které uvádí Z. R. NEŠPOR: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prologomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let*. Praha 2002, s. 44, jsou jako místa s častějším výskytem českého (intelektuálního) exilu kromě již zmíněných zemí indikovány ještě Itálie, Brazílie, Španělsko a Jihoafrická republika.

Pokud jsme zde použili termín „cílová země“, musíme zároveň připomenout, že ne všem se podařilo dostat do zemí, kterých chtěli podle svých původních intencí dosáhnout či se v nich úspěšně etablovat; u mnohých vědců následovalo po jejich odchodu z vlasti kratší či delší hledání, než se jim podařilo nalézt pro ně vhodnou destinaci, a často si mezitím doplňovali různými formami vzdělání ve svém oboru nebo přistupovali i k jisté rekvalifikaci (ta byla častá zejména v biomedicínských oborech, pokud chtěl dotyčný dosáhnout v nové zemi oprávnění k praktickému výkonu lékařské profese).

Jen ve stručnosti můžeme připomenout, že vzorek špičkových vědců odešlých z ČSAV do exilu nám dovoluje dobře charakterizovat i některé typy jejich životních kariér. Zdá se, že jednu z obvyklých forem mezi nimi představuje kariéra „usedlá“, v jejímž rámci dotyčný vědec zakotvil v exilu na dlouhá léta na jednom pracovišti, do něhož organicky vrostl a jemuž zůstal (zůstává) věrný až do konce své profesní dráhy, popř. i v důchodu; vzorek však obsahuje i příklady „stěhovavé kariéry“, v němž lepší podmínky výzkumu či jiné motivace dovádějí badatele postupně k prostřídání několika významných pozic, a to často v různých zemích. Již před rokem 1989, který opět otevřel možnosti návratu do vlasti, tu bývá zastoupena i kariéra „paralelní“, v jejímž rámci dotyčný vědec působí současně na dvou či více vědeckých pozicích v různých lokalitách. Je již dáno podstatou našeho vzorku, v němž jsou vesměs shromážděni badatelé známí svou vysokou odborností, že tu až na některé výjimky nenalezneme zastoupeny případy „smíšených kariér“, v jejichž rámci je vědec nucen částečně ze své profese ustoupit či ji kombinovat s jinými způsoby uplatnění, ani ukázkou tzv. „zlomené“ kariéry; i v tomto ohledu budoucí bádání naše znalosti jistě doplní. Na osudech manželek některých z vědců zahrnutých do Výběru můžeme ovšem dokumentovat jiný typ „přerušené“ kariéry, a to v těch případech, kdy i ona sama se původně ve staré vlasti věnovala výzkumu, ale na novém místě již v něm nepokračovala (ať již z osobních a finančních důvodů či pro odlišné zvyklosti nového akademického prostředí); obvykle si pak v takovém případě našla jiný způsob realizace (např. výuka hry na klavír).

Rozbor kvalitativních výpovědí: obecné momenty emigrace

Jestliže vědci odcházející do exilu po únoru 1948 patřili v naprosté většině mezi odpůrce komunistického režimu, v rámci velké exilové vlny po srpnu 1968 již tomu bylo jinak. Na vysloveně antikomunistických pozicích stál z tehdy odcházejících badatelů opravdu málokdo (pravděpodobně ani spoluzakladatelé KAN); fakt, že před svým odchodem dlouhodobě působili v ČSAV,

na vysokých školách či v jiných vědeckých zařízeních, upozorňoval na to, že šlo o osoby, které byly vůči režimu ochotny přinejmenším vykazovat povinnou loajalitu. Někteří z nich se dokonce s tímto režimem vnitřně ztotožňovali; značná část z nich byla členy KSČ a za některými z nich zůstávala vzpomínka na jejich „sekyrářské“ působení v 50. letech nebo agilní svazáčkou činnost. Mezi odcházejícími vědci spjatými svými životními osudy s ČSAV byl i někdejší dlouholetý pracovník komunistického aparátu (K. Kaplan), polednový tajemník ÚV KSČ (Z. Mlynář) a někdejší pedagog Vysoké školy politické ÚV KSČ, člen ÚV KSČ a místopředseda vlády zároveň (O. Šik) – tedy osoby, které patřily k mocenskému jádru československého komunistického režimu.

Řada dalších významných vědců byla s tehdejším režimem propojena svou účastí ve vědeckých manažerských funkcích, které byly pevně vklíněny do mocenského soukolí komunistického režimu; těm a řadě dalších pak režim přiznával pocty a hodnosti, které se vytvořily v důsledku „dohody o vzájemné pomoci“ mezi komunistickou mocí a vědeckou obcí většinou počátkem 50. let (členství v ČSAV, státní vyznamenání aj.); tyto pocty a hodnosti vřazovaly dotyčné vědce na vyvýšené místo mezi veřejnými elitami. Je třeba ovšem konstatovat, že komunistický režim přitom často respektoval (alespoň v 50. a 60. letech) specifický přínos těchto administrativně ustanovených představitelů veřejnosti (tedy v případě vědců jejich neoddiskutovatelnou odbornou autoritu), nicméně to pro něho nebylo jediné, ba ani rozhodující kritérium – aktivní účast na budování režimu nebo alespoň zřetelně proklamovaná loajalita vůči němu byla *conditio sine qua non*.

Je sice pravda, že z tehdejších 53 řádných členů ČSAV (akademiků) odešli do emigrace pouze dva (O. Šik, který byl navíc výrazně propojen s politickou sférou, a později v roce 1976 ze Sovětského svazu do Švédska A. Kolman), ale je třeba si uvědomit, že tato kategorie se vyznačovala vysokým věkovým průměrem a mimořádnými výhodami na společenském žebříčku. Mnohem silnější bylo zastoupení emigrantů mezi členy korespondenty ČSAV, protože pro odchod se tehdy rozhodli z jejich řad astronom F. Link, fyzik J. Tauc, fyzikální chemici J. Koutecký a J. Plíva, chemici J. Rudinger, J. Sicher a B. Keil, fyziolog O. Poupá, historik F. Graus a literární vědec A. V. Isačenko. Těchto deset významných vědců představuje cca 7 % z celkového tehdejšího počtu členů korespondentů ČSAV, což u vědomí, že tato časově nijak náročná funkce byla mimořádně honorována a zaručovala většinou sociální jistoty i v případech, kdy její nositel upadl v nemilost, rozhodně nebylo málo.

Řada z emigrovavších pracovníků ČSAV dostala před svým odchodem od socialistického státu za své odborné výsledky v předchozích letech vysoká státní vyznamenání, včetně stříbrné medaile Řádu 25. února 1948 (O. Šik),

vyznamenání Za zásluhy o výstavbu (právník J. Žourek) a vyznamenání Za vynikající práci (J. Koutecký). Asi dvacet z nich bylo laureáty Státní ceny, resp. Státní ceny Klementa Gottwalda. Mezi takové patřili z již jmenovaných J. Tauc a J. Koutecký (tito dva ji obdrželi opakovaně), O. Šik, J. Plíva, J. Rudinger, J. Sícher, B. Keil, O. Poupa a F. Graus; z dalších pozdějších emigrantů tuto cenu obdrželi také matematik A. Svoboda, I. Babuška, informatik J. Krýže, fyzik M. Seidl (jehož kolektiv obdržel i Řád práce), elektrotechnik J. Š. Haškovec (odešel v r. 1978), chemici J. Landau (v týmu O. Wichterla), J. Pinkava, D. Lím, F. Šipoš a J. Vít, virolog R. Škoda, biologové M. Chvapil a V. Munk. A. Kolman byl v roce 1967 vyznamenán Řádem rudého praporu práce SSSR;¹⁹ velká část z nich byla i nositeli různých čestných oborových plaket ČSAV nebo plakety Za zásluhu o vědu a lidstvo. Konstatování, že propůjčením těchto vyznamenání dával těmto badatelům komunistický stát najevo svou přízeň, je jen částečně pravdivé; ve skutečnosti totiž to byli tito většinou opravdu excelentní vědci, kdo přijetím takové pocty pomáhali zvyšovat otrěsenou prestiž svého státu.

Někteří z těchto vědců byli vtaženi do oficiálních vazeb socialistického Československa i svou užší vazbou na Státní bezpečnost; za současného stavu znalostí je však třeba ponechat budoucímu bádání zvážení konkrétních forem a náplně takové spolupráce. Je znám případ pracovníka Matematického ústavu ČSAV a pozdějšího emigranta, který sice od roku 1962 s StB kolaboval jako její tajný spolupracovník, ale tuto spolupráci posléze v roce 1965 přerušila sama tajná policie jako neperspektivní s tímto zdůvodněním: „*V dosavadní spolupráci se projevoval jako spolupracovník bez vlastní iniciativy. Úkoly, které dostával, neplnil důsledně, zprávy odmítal psát. Při úkolování k jednotlivým osobám tyto vždy hodnotil kladně, ačkoliv bylo prověřeno, že se nejedná o osoby nakloněné zřízení. Při některých schůzkách se sice projevuje jako snaživý a úslužný spolupracovník, ale dle mého vlastního úsudku to předstírá. Když je konkrétně úkolován, snaží se všemožně zdůvodnit, že úkol nemůže splnit jednak z toho důvodu, že nemá k osobě dostatečné možnosti, a za druhé, že je do takové míry zaneprázdněn, že nemá čas hovořit s lidmi.*“²⁰ Jestliže se ovšem jednomu z tajných spolupracovníků StB podařilo vyvléci se z této spolupráce víceméně se ctí, nebyl takový případ převládajícím jevem a musíme

¹⁹ *Věstník ČSAV*, 1968, s. 637sq. K českým vyznamenáním viz také Státní ceny Klementa Gottwalda: 1953–1965. In: *Věstník ČSAV*, 1965, č. 5, s. 861–866 a doplňky v pozdějších ročnících; *Sto českých vědců* (viz jednotlivé medailony). Viz i Archiv AV ČR Praha, Sekretariát předsedy J. Kožešníka, Dopis předsedovi vlády ČSSR z 26. 2. 1971 s návrhem na odejmutí státních vyznamenání emigrovaným vědcům.

²⁰ ABS Praha, fond TS/MV, sign. 594329 MV.

počítat s tím, že vědecká sféra byla protkána kontrolními sítěmi tajné policie stejně intenzivně jako jiné sféry specifického zájmu.

Omezujeme-li se v této studii na vývoj v ČSAV, je ovšem třeba na tomto místě důrazně připomenout, že podobné prorůstání osobního či odborného zájmu s potřebami socialistického státu bychom našli při rozboru jakéhokoli dalšího segmentu tehdejší československé společnosti. V červenci 1968 byla při průzkumu veřejného mínění položena otázka: „*Byl byste proto, aby Československo zanechalo výstavby socialismu a vstoupilo na cestu kapitalistického rozvoje, nebo jste pro další rozvoj socialismu?*“ Celých 85 % z náhodně zvolených respondentů v českých krajích se vyslovilo pro „socialismus“ a jen 6 % pro „kapitalismus“.²¹ Zjevné souručenství vědecké obce s ideologií státu, v němž jí bylo dáno žít, bylo dáno do značné míry i nezbytnými technickými, infrastrukturními, a tudíž i finančními nároky vědeckého výzkumu; špičková věda se tehdy nikde na světě nedala provozovat bez významné podpory z veřejných zdrojů (a dodejme, že v tomto ohledu ani dnes situace není jiná).

Věda stát potřebovala a musela ho brát v podobě, v jaké byl k dispozici, na druhou stranu však věda potřebovala i možnost svobodné komunikace napříč státy, režimy a kontinenty; ve střetu těchto dvou potřeb lze spatřovat jednu z hlavních dlouhodobých příčin pro vědecký exil z komunistického Československa. K tomu pak na konci 60. let a později přistupoval i druhý důvod, který spočíval ve vyostřeném konfliktu, jenž sice vznikl uprostřed mocenského komunistického jádra, ale procházel napříč těmi vrstvami společnosti, které se v průběhu Pražského jara občansky aktivovaly.²² Byl to konflikt mezi dvěma koncepty socialismu: konceptem liberální, který byl spojen s drsnými počátky komunistické diktatury již jen svou genetickou vazbou, a konceptem normotvorným, který se hlásil k jejich fundamentálnímu vymezení. K oněm fundamentům, které nesměly být narušovány, patřila především vazalská poslušnost vůči Sovětskému svazu, čímž byl dán tomuto konfliktu mezinárodní rozměr a předznamenáno jeho rozuzlení.²³

²¹ L. KALINOVÁ: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha 2007, s. 339. Zbýlých 9 % respondentů spadalo do kategorie „o tom nepřemýšleli“.

²² Tamtéž, s. 334sq.

²³ Není možné zde shrnout rozsáhlou literaturu o „experimentu“ Pražského jara, odkazují proto jen rámcově na přehled V. PREČANA: *Dimension of the Czechoslovak Crisis of 1967–1970. Europe-Asia Studies*, 60, 2008, č. 10, s. 1659–1676.

Rozbor kvalitativních výpovědí: individuální motivace

a) emigrace z ČSAV před rokem 1968

Problém emigrace před vedením ČSAV vyvstal v r. 1957, kdy do zahraničí odešly nelegálně první dvě osoby (pracovnice Historického ústavu ČSAV a pracovník Ústavu fyziky pevných látek ČSAV).²⁴ V následujících letech však tento problém nijak výrazně negradoval, takže do konce roku 1963 odešlo celkem pouze jedenáct akademických pracovníků; je však třeba připomenout, že šlo většinou o osoby se značným vědeckým potenciálem. Byl mezi nimi biolog R. Kinský, tehdejší asistent M. Haška v Biologickém ústavu ČSAV, který se pak ve Francii vypracoval v čelného představitele reprodukční imunologie;²⁵ chemik J. Roček, spolupracovník O. Wichterleho a F. Šorma, který utekl dost dobrodružně ze zájezdu Čedoku v červenci 1960 do Dánska i s manželkou E. Ročkovou, rovněž chemičkou, její matkou a dvěma malými dětmi;²⁶ biochemik a fyziolog R. Žák, jehož školitelem byl A. Gutmann (sám emigrant z doby druhé světové války) a který se pak stal profesorem na University of Chicago;²⁷ fyzikální chemik V. Tabačík, který z ČSAV odcházel i se svou ženou Kristiane a působil později ve Francii na Université des sciences et techniques du Languedoc; a dále i neuroložka G. Vrbová, která se po riskantním útěku se dvěma dcerami přes Polsko stala později profesorkou v londýnské University College (její tehdejší manžel R. Vrba ostatně také získal v ČSAV vědeckou hodnost CSc. a stal se později profesorem v oboru neurologie mozku na University of British Columbia v Kanadě).²⁸ Ve vědeckém světě se z této první exilové vlny v ČSAV uchytila bez problémů i řada dalších.

²⁴ Viz Databáze; pro počáteční vývoj do roku 1966 viz i statistiky vypracované pro zasedání prezidia ČSAV a pro hlášení ÚV KSČ v letech 1965–1966: jejich edice J. HÁLEK – V. HANKOVEC: Počátky emigrace pracovníků ČSAV v letech 1953–1966 (materiálová studie). *Dějiny vědy a techniky*, 42, 2009, s. 241–255, dokumenty 1–3 v příloze.

²⁵ K Radslavu Kinskému viz R. ŽOFKA: *Kinský: patnáct let od návratu 1992–2007*. Žďár nad Sázavou 2008. K jeho odbornému přínosu viz např. G. CHAOUAT: Radslav Kinsky 1928–2008. Teacher, colleague, collaborator, friend ... and gentleman. *Journal of Reproductive Immunology*, 81, 2009, č. 2, s. 115–116.

²⁶ K J. a E. Ročkovým viz jejich medailon in: *Sto českých vědců*; J. ROČEK: *My life 1924–1966*. 2003 (internetová publikace). Viz: <http://rocek.knowtheworld.org/memoirs.pdf>; E. ROCEK [= Ročková]: *Shakespeare saved my life*. 2007 (internetová publikace). Viz: <http://rocek.knowtheworld.org/Evamemoirs.pdf>.

²⁷ K Radovanu Žákovi viz jeho medailon in: *Sto českých vědců*.

²⁸ Ke Gertě Vrbové viz G. VRBOVÁ: *Komu věřit, koho oklamat*. Praha 2008; V. MITCHELL: 'Trust and Deceit' launched. *UCL News*, June 2006 – viz <http://www.ucl.ac.uk/news/news-articles/0606/06060903>.

Úspěšnost těchto tehdy ještě mladých vědců (výše jmenovaní jsou narozeni mezi lety 1924 a 1934) odcházejících do svobodného světa je pozoruhodná; naprostá většina z nich přicházela velmi dobře připravena pro svou odbornou kariéru a jejich cílevědomost je v cizině dovedla k významnému akademickému postavení. Zamýšlíme-li se nad otázkou, proč právě oni se dostali do oné první, zahajující vlny emigrantů z ČSAV, musíme konstatovat, že částečně díky náhodě, částečně v důsledku rodinných vazeb a pout (v případě R. Kinského, jenž pro svůj šlechtický původ nemohl od komunistického režimu očekávat velkou vstřícnost), ale z velké míry i pro své tvrdé životní zkušenosti s totalitní diktaturou, které je vedly k značné obezřetnosti. Není asi náhoda, že značná část z výše jmenovaných prošla koncentračními tábory nebo jinou hrubou formou diskriminace během druhé světové války; R. Vrba byl ostatně jedním z mála, kterým se podařilo utéci z Osvětimi a jeho svědectví, které podal spolu s A. Wetzlerem, burcovalo již během války svědomí spojeneckých mocností.²⁹ Vysoká intelektuální úroveň, zdravá odvaha začínajícího středního věku a snaha neuvíznout v kleci – to asi nejlépe charakterizuje fenomén emigrace z ČSAV před jejím zmasověním.

K početnímu nárůstu emigrantů z českých ústavů ČSAV začalo docházet v průběhu roku 1964 – bylo jich tehdy už 16; v roce 1965 k nim přibylo dalších 21 osob a v roce 1966 dalších 31 osob. V r. 1967 se však nárůst počtu emigrantů zpomalil (pro tento rok můžeme odhadovat jejich počet cca na 33 osob), což nepochybně souviselo s celkovou liberalizací poměrů v zemi a rostoucími možnostmi vycestovat na zahraniční stáže a pobyty legálně. Je zřejmé, že u tak velkého počtu vědců, kteří se rozhodli pro (jak se tehdy zdálo) nevratný odchod do zahraničí, se podstatným způsobem rozšiřovalo spektrum jejich osobních motivací; mezi ty, kteří se začali zapojovat v ČSAV do emigrace, patřili navíc ve zvýšené míře stále více i administrativní, techničtí a hospodářští pracovníci.³⁰ Zvyšoval se zároveň i věk odcházejících, protože se mezi nimi začali objevovat již i zasloužilí a tou dobou uznávaní odborníci; v r. 1964 tak např. odešel počítačový průkopník A. Svoboda,

²⁹ Koncentračním táborem či jinou diskriminací z jmenovaných za druhé světové války prošli Rudolf Vrba, Gerta Vrbová i Jan a Eva Ročkovi. K Vrbovým válečným osudům viz R. VRBA: *Utekl jsem z Osvětimi*. Praha 2007 (2. vyd.); V. SCHWARCZ: *Die Flucht des Rudolf Vrba und des Alfréd Wetzler aus Auschwitz*. In: J. KOSTA – J. MILOTOVÁ – J. ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ (eds.): *Tschechische und slowakische Juden im Widerstand 1938–1945*. Berlin 2008, s. 147–163.

³⁰ Z pracovníků, kteří nebyli v ústavech ČSAV zařazeni jako vědeckí či odborní, odešel před r. 1964 jen jeden, toho roku jich však již bylo 44 % a v r. 1965 32 %. Viz J. HÁLEK – V. HANKOVEC, l. c., dokument 2 v příloze.

jehož Ústav matematických strojů tou dobou ovšem již v důsledku intrik J. Kožešníka ztratil charakter pracoviště ČSAV (narodil se v r. 1907, takže v době jeho odchodu do exilu mu bylo 57 let), a v r. 1966 biochemik A. Kleinzeller (narozen v r. 1914, takže mu tehdy bylo 52 let). Oba dva prošli zahraničním exilem už v době druhé světové války (Svoboda ve Francii a v USA, Kleinzeller v Anglii), takže se dalo předpokládat, že budou navazovat na své někdejší kontakty; jejich odchod byl však přesto významným indikátorem, který naznačoval, že tehdejší československý stát není s to udržet v zemi významné špičkové badatele, byť jim nabízel ve srovnání s jinými dobré pracovní podmínky. V případě A. Kleinzellera se navíc poprvé zřetelně ukázalo, že ani fakt vnitřního souznění špičkového badatele s ideály komunismu není dostatečnou zárukou, která by jej odvrátila od jeho odchodu do ideologicky nepřátelské „kapitalistické“ společnosti.³¹

b) velká emigrační vlna let 1968–1970

Představa, že posrpnové uprchlíky dovedla do emigrace jejich touha škodit věci socialismu, se sice v období normalizace někdy objevovala v propagandistických pořadech, byla však v očích samotných normalizátorů korigována i realističtějším pohledem, k němuž se hlásila již v únoru 1971 souhrnná zpráva o problematice československé emigrace, připravená předsedou federální vlády J. Štrougaem.³² Podle ní nebyl u značné části uprchlíků jejich odchod z republiky „motivován vysloveně nepřátelským postojem,“ protože „emigrovali z důvodů ekonomických, rodinných, osobních, vzhledem ke své politické dezorientovanosti“; navíc i mnozí z emigrantů, jejichž útěk byl motivován nepřátelským vztahem k vývoji v ČSSR, nebyli ochotni politicky aktivně vystupovat.³³ Motivace pro jejich odchod do emigrace pak byla nahlížena v relativně širokém spektru, které se uplatnilo i v metodickém pokynu Státní bezpečnosti ze samého závěru normalizace: „K převládajícím motivům emigrace patří zejména:

- touha po dobrodružství, spojená s představou snazšího cestování,
- snaha získat lepší sociální postavení, atraktivní spotřební zboží, ziskuchtivost,

³¹ K Antonínu Svobodovi a Arnoštu Kleinzellerovi viz jejich medailony in: *Sto českých vědců*. Ke Kleinzellerovu pobytu v Anglii během druhé světové války viz i S. ŠTRBÁŇOVÁ: Českoslovenští biochemici ve Velké Británii v letech 1939–1945. In: A. KOSTLÁN – M. DEVÁTÁ (eds.): *Semináře a studie k dějinám vědy*. Práce z dějin vědy, sv. 21. Praha 2009, s. 109–133.

³² K této zprávě viz J. HANZLÍK: Československá emigrace očima tajných materiálů. *Securitas Imperii*, 9, 2002, s. 275sq.

³³ Tamtéž, s. 281.

- snaha vyhnout se trestní a jiné odpovědnosti – osoby před nástupem výkonu trestu, vojenské služby, snaha vyhnout se splácení dluhů apod.,
- představa, že takto vyřeší problémy v rodině, na pracovišti, či v jiném kolektivu a prostředí,
- existující osobní vztah do zahraničí – citové vazby na cizince, emigranta apod.,
- politická motivace, nepřátelství k socialistickému zřízení, KSČ apod.³⁴

Na rozdíl od 50. let byla tedy v období normalizace „skutečné“ politické emigraci přikládána komunistickým režimem poměrně malá váha: „Rozbor zjištěných motivů nezákonného opuštění republiky ukázal, že asi 40 % osob uprchlo pod dojmem představ o lepším existenčním zajištění a uplatnění svých schopností v cizině (převážně příslušníci inteligence), asi 16 % osob z důvodů poznat cizí země a z dobrodružnosti, stejný počet osob vedly k útěku rodinné důvody, snaha o spojení rozdělených rodin nebo rozvrat rodinného života. U menšího počtu lidí byla emigrace motivována obdivem k životu či technice v kapitalistických zemích, nesouhlasem se současným politickým zřízením nebo přímým nepřátelstvím k socialismu.“³⁵ Problém těchto čísel ovšem spočívá v tom, že k nim příslušní analytici v komunistickém mocenském aparátu nedospěli empirickým zjišťováním skutečných motivací odešlých osob, ale podle svého vlastního odhadu jejich motivací, do něhož nepochybně vkládali jak své vlastní pragmatické ukotvení, tak i očekávanou objednávku ze strany nadřízených orgánů. Nepochybně se v nich odrážely i dobové propagandistické koncepty, které Státní bezpečnost používala k deklasování emigrantů v očích veřejnosti i k rozdmýchávání nevráživosti v samotném exilu; v období normalizace k takovému účelu sloužil zejména motiv „ekonomického emigranta“, který nevěří na ideály a je veden jen svými nízkými sobeckými zájmy (po roce 1980 se ujal termín „benzínová emigrace“).³⁶

Druhý den po vpádu okupačních vojsk prohlásil I. Sviták v rakouské televizi v rámci svého apelu na aktivní odpor proti agresorovi, že okupanti připravují přesun jeho přátel novinářů a spisovatelů do koncentračních táborů.³⁷ K ničemu takovému sice v pozdějším vývoji nedošlo, přesto však tato slova nebyla se vši pravděpodobností ze Svitákovy strany použita neopodstatněně; byla asi ohlasem tehdy kolujících pověstí a předpokladů, které

³⁴ ABS Praha, fond OB/ČB, sign. OB-345 ČB, Informace k trestnému činu „opuštění republiky“ z 24. 2. 1987.

³⁵ J. HANZLÍK, l. c., s. 284 (Štrougalova zpráva z r. 1971).

³⁶ K tomuto termínu O. ULČ, l. c., s. 474.

³⁷ Jeho slova reprodukuje článek „We Must Resist the Aggressors“. *The Times*, 23. 8. 1968.

vznikaly na základě zpráv o zatýkání čelných československých politiků a některých dalších osob. Víme ostatně velmi málo o strategických plánech tzv. dělnicko-rolnické vlády z řad československých dogmatických komunistů, které měla být podle původních intencí Moskvy předána moc v zemi, abychom mohli představu rychlého vyřazení politických oponentů z politického i občanského života zcela vyloučit z okruhu reálných možností, jež tehdy mohly nastat. Představa o drsném způsobu likvidace panovala zřejmě na obou stranách; právě tak se představitelé konzervativního jádra KSČ obávali, že v případě v případě vítězství reformátorů budou koncentrační tábory připraveny pro ně.³⁸

I kdyby však nepadla slova o koncentračních táborech, invaze okupačních armád s sebou přinášela pro československou veřejnost tak značný šok, že se nutně spojovala s představou navazujících násilností. Obzvláště silně vzniklá situace působila na ty, kteří měli na základě osobní zkušenosti v živé paměti někdejší nacistické běsnění; paralela obou totalitních režimů najednou hmatatelně visela ve vzduchu. Takto ji vyjádřil již 24. srpna 1968 ve zvláštním vydání *Českého časopisu historického* někdejší osvětimský vězeň a o rok později již emigrant, historik F. Graus: „*V dějinách se vždy vyskytují okamžiky, kdy se každý musí rozhodnout, jak se zachová a zda je celou svou osobou ochoten hájit spravedlnost proti zvlí, lidskost proti brutalitě. Žít jako stvořena nebo jako člověk je rozhodnutím, které se vyžaduje od každého z nás dnes. Lze snad odolat všemu, uniknout čemukoli – s výjimkou vlastního svědomí, tomu nemůže člověk, hodný toho jména, uniknout nikdy, a to musí nemilosrdně odsoudit každého, kdo by chtěl kolaborovat. Zdá-li se v okamžiku, že hrubé násilí může zvítězit, jde o dojem chvilkový. Ještě nikdy nebylo možné setrvale umlčet pravdu, zastavit vývoj, i když se o to pokoušeli sebemocnější okupanti s sebebrutálnějšími způsoby.*“³⁹

F. Graus rozhodně nebyl jediný, v jehož úvahách se propojovala okupace nacistická s okupací sovětskou. Jistá podoba vzorců myšlení u diktátorů dovedla tehdy neurofyziologa A. Gutmanna v jeho soukromých denících z oné doby k úvaze o jejich vazbě na biologický mechanismus fixovaný možná vrozenými genetickými vlohami; neurofyziologie by mohla podle jeho názoru v takovém případě odhalovat jejich primitivní a sobecké cíle, které

³⁸ K tomu viz P. BLAŽEK (ed.): Archiv Gustáva Husáka – SÚA. In: *Pražský web pro studenou válku*. Internetový časopis pro výzkum dějin studené války, 5, 2008, č. 1, výpis ze záznamu č. 123 ze dne 18. května 1970, o zřízení koncentračních táborů pro komunistické funkcionáře (<http://www.praguecoldwar.cz/Archiv-Gustava-Husaka.htm>).

³⁹ A. KOSTLÁN: František Graus ve světle několika dokumentů. In: Z. BENEŠ – B. JIROUŠEK – A. KOSTLÁN (eds.): *František Graus – člověk a historik. Sborník z pracovního semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy konaného 10. prosince 2002*. Praha 2004, s. 168.

jsou prosazovány pod pláštíkem ideologie. Úvaha je zakončena slovy: „*Kdo by si byl pomyslel, že nejvíc depresivní materiál pro takovou ‚behaviorální studii‘ poskytne tzv. socialistická společnost?*“⁴⁰ Podobné úvahy musely procházet hlavou i dalším vědcům, kteří prošli nacistickou perzekucí; nebylo jich právě málo. Psycholog J. Diamant téměř okamžitě po invazi odvedl svou rodinu z Československa; vedly jej k tomu jeho vzpomínky na dobu, kdy byl sám jako dítě vězněn v terezínském rodinném táboře v Osvětimi – Březince a v Buchenwaldu: „*Jedním z mých motivů (k emigraci) bylo, že jsem nechtěl opakovat chybu svého tatínka, který svou nerozhodností způsobil zničení naší rodiny. Tohle neudělám, kvůli dětem musím odejít. To hrálo také určitou roli.*“⁴¹

Z osobností zařazených do Výběru jich řada prošla v období druhé světové války ghetty, internačními či koncentračními tábory. Právnik Z. Krystufek sem byl deportován jako mladý student již 17. listopadu 1939 a za ním pak následovali dříve nebo později další (pro své politické či náboženské přesvědčení literární teoretik L. Doležel, ekonom O. Šik či chemik P. Zuman; jako projev rasové diskriminace nejen F. Graus, ale i chemici J. a E. Ročkoví, ekonom J. J. Kosta, imunolog I. Lefkovits či fyzik P. Vogel). Jiní za války zažívali perzekuci svých nejbližších (chemik P. Rosmus, mikrobioložka H. Kopecká) nebo žili sami ve stínu holocaustu (historik B. Loewenstein, imunolog E. Skamene, chemik P. Munk, J. a P. Iványiové aj.). Někteří z budoucích vědců museli společně se svou rodinou opustit své domovy, protože se jejich obec dostala v důsledku mnichovských ujednání do rukou Němců či Maďarů (takový osud potkal mladého J. Tauce či M. Seidla); malá P. Pitha-Roweová onemocněla spálou a léčila se v nemocnici na Karlově, poznamenané spojeneckým náletem. Řada dalších budoucích vědců (v našem vzorku z ročníků 1923–1926) byla totálně nasazena na práci buď v Říši nebo v protektorátu; takovým osudem si prošli astronom Z. Švestka, fyzikální chemik J. Plíva, fyzioložka O. Hudlická, biochemik F. Chytil, literární vědci F. Svejkovský a V. Karbusický i filosof I. Sviták. Ti všichni a řada dalších byla postižena i uzavřením českých vysokých škol a řadou dalších obtíží, které přinášel každodenní život v okupované zemi. Jiné válka z jejich vlasti vyhnala; patřil mezi ně počítačový expert A. Svoboda, biochemik A. Kleinzeller, budoucí chemici J. Rudinger a J. Sicher, fyziolog P. Hahn, matematický fyzik

⁴⁰ A. KOFFER-GUTMANN (ed.): Ernest Gutmann in his own words. *Basic Applied Myology*, 17, 2007, č. 3-4, s. 109 (zápis do osobního deníku ze 17. listopadu 1969). Text je publikován v překladu do angličtiny, zpětně překládám do češtiny.

⁴¹ *Paměť národa* (digitální pamětnický archiv), projekt *Příběhy 20. století* (ze sbírky Post bellum), svědectví J. Diamanta (přepis natáčení 18. 9. 2008). Viz: <http://www.pametnaroda.cz>.

P. Winternitz i historici A. a M. Teichovi; pozdějšího elektroinženýra J. Dádoka osud zavál do exilu v roli zajatého vojáka.

Traumatizující zážitky z druhé světové války byly možná pro většinu z těchto vědců určující; nezapomínejme však, že řada z nich měla nepěkné zkušenosti i s komunistickým režimem. Fyzikální chemik J. Koutecký se v roce 1948 pokusil neúspěšně o útěk přes hranice, v důsledku čehož strávil dva roky na nucených pracích. Ekolog J. Svoboda pobyl v 50. letech mnoho let ve vězení a pracovních táborech při uranových dolech na Jáchymovsku; v důsledku svého stigmatu „politického vězně“ mohl začít studovat na vysoké škole až v roce 1966. Do procesu s představiteli Národohospodářského ústavu spadl i ekonom a sociolog J. Krejčí, takže i na něj čekala léta v kriminále za „velezradu“. U jiných se stali obětí politické perzekuce jejich rodiče či další blízcí příbuzní, takže i oni sami museli režimu prokazovat svou způsobilost na stavbách mládeže nebo v jiných aktech kajícínosti (J. J. Kosta, J. Rudinger, bioložka I. Klášterská, imunolog J. Městecký); s diskriminací rodičů při znárodnování či pracovním zařazování se setkali i fyzik E. Antončík, uměnovědec K. Chvatík či chemik M. V. Novotný.

Pod nepříjemným tlakem Státní bezpečnosti se ocitl fyzik J. Pernegr, na vojenskou službu k pomocným technickým praporům (tzv. černí baroni) musel nastoupit archeolog V. Kruta a řada z dalších se setkala s politicky motivovanými potížemi při přijímání na vysokou školu nebo v průběhu studia (H. Kopecká, B. Loewenstein, fyziolog O. Koldovský, fyzik B. Heinrich, botanik F. J. Novák, matematik J. Klír aj.). Další zase měli různé potíže po absolvování vysoké školy při hledání svého pracovního uplatnění (Z. Krystufek, stavební inženýr J. Dvořák, biochemik F. Chytil); pro historika M. Teicha zůstalo velkým traumatem jeho vyloučení z KSČ v roce 1952. Mnohých se dotkly čistky konané v ČSAV v roce 1958 (J. Dádok, Z. Krystufek, I. Klášterská ad.) a někteří se dočkali perzekučních aktů ještě i v 60. letech (nejen I. Sviták, ale i fyzik a chemik S. Vepřek, který byl zatčen v souvislosti s majálesovými událostmi v r. 1962). Před dalšími vědci vyvstávaly nemalé existenciální obavy, když si připomenuli svou politickou aktivitu v průběhu Pražského jara. Bylo zřejmé, že některé skutky nebudou zapomenuty. To si nepochybně uvědomoval i fyziolog J. Poupa, jeden z tvůrců prohlášení *Dva tisíce slov*; s myšlenkou na tento manifest odcházel do exilu i V. Kruta, jehož otec byl jedním ze signatářů. Chemici J. Michl a V. Ettl nemohli z kalkulací o svém budoucím životě vynechat ani svou spoluúčast na založení či činnosti KAN, S. Vepřek svou aktivitu v demokratizačním procesu.

Poměrně jednoznačný impuls k emigraci, který dalo řadě vědeckých pracovníků zahájení sovětské okupace Československa, byl ovšem v průběhu následujících týdnů vystřídán širokým spektrem názorů a pocitů, které

ovlivňovaly jejich jednání a budoucí osudy. Pro některé z nich bylo rozhodnutí o odchodu konečné a pokusili se k němu přistoupit při první možné příležitosti (což nemuselo být nutně rovnou v srpnových či záříjových dnech, protože přípravy na odchod a rodinné ohledy mohly realizaci emigrace posunout do dalších měsíců roku 1968 nebo do roku 1969), jiní se naopak rozhodli vyčkat na další vývoj událostí. Z těch na tom byli relativně lépe ti, kteří vyčkávali mimo území ČSSR, protože pobyt ve svobodné zemi jim zaručoval možnost svobodné volby. Zpřítomnělá minulost byla důležitým ukazatelem do budoucna, jak můžeme ilustrovat na dopisu Z. Krystufka, který na konci ledna 1969 poslal z ciziny do Prahy: „*Jsem si stále vědom toho, že mým domovem je Československo; váže mě k němu celý můj život, celé mé vzdělání i mé osobní vztahy. Každá minulé zkušenost však na člověku lpí jako nesnímatelné břemeno – a já jsem byl již po dvakrát na řadu let zbaven možnosti normální práce a normálního života* [pisatel zde připomíná své věznění v koncentračním táboře za druhé světové války a existenciální postih v 50. letech], *a před deseti léty jsem znovu prošel týdny úzkostlivého očekávání, zda mě tento osud nepostihne potřeť* [připomínka čistek z roku 1958]. *Jaký tedy div, že potřebuji k získání důvěry ve svůj další osud doma daleko více času, než bych ho asi potřeboval bez tíhy minulosti.*“⁴²

K posilování představ, že vývoj v Československu přece jen nebude tak strašný, jak se zdálo v prvotním šoku, a že tudíž bude možno pokračovat i v rámci ČSAV ve smysluplné práci, přispívaly i uklidňující signály, které začali vysílat směrem do společnosti vedoucí představitelé KSČ i státu po svém návratu z moskevských jednání na konci srpna 1969.⁴³ V souladu s nimi začalo vědeckou veřejnost konejšit a vyzývat k návratu do vlasti i vedení ČSAV. Tato slova např. pronesl F. Šorm na XXIV. valném shromáždění ČSAV v říjnu 1968: „*Dovolte mi ještě slovo k těm pracovníkům Akademie, kteří dosud dlí v zahraničí bez patřičného oprávnění. Při nejlepší vůli pochopit jejich váhání s návratem domů nebo dokonce rozhodnutí setrvat v zahraničí nemohu jejich počinání schvalovat. Vždyť na pracovištích ČSAV jsou dnes prakticky normální pracovní podmínky a naše národy potřebují vědeckou inteligenci doma k plnění vlastních*

⁴² A AV ČR Praha, fond Ústav státu a práva ČSAV, kart. 15, inv. č. 110.

⁴³ Od září 1968 probíhaly v zahraničí přesvědčovací kampaně pořádané ministerstvem zahraničních věcí ve spolupráci s československými zastupitelskými orgány, jejichž účelem bylo přesvědčit občany k návratu do vlasti s tím, že reálné nebezpečí nepříznivého vývoje už více méně pominulo. Tyto kampaně se zaměřovaly přednostně na intelektuální pracovníky a účastnili se jich i českoslovenští ministři, jejich náměstci a funkcionáři Národního shromáždění. Pro agitaci k návratu studentů byly využívány i cesty studentských představitelů do zahraničí. Viz např. J. HANZLÍK, l. c., s. 277sq.

úkolů, a to více než kdy jindy. Je naším úkolem zabránit další vědecké a intelektuální emigraci, jež by těžce poškodila naši budoucnost. Je naším úkolem přesvědčit zejména vynikající vědecké pracovníky, aby se co nejrychleji vrátili domů.“⁴⁴ Podobné výzvy spoluvytvářely představu, že „nejhůř už bylo“. Tisíce občanů vyčkávajících za hranicemi tomuto ujišťování uvěřilo a vrátilo se do země.

Jedním z těch, kteří se pro emigraci nakonec nerozhodli, byl i neurofyziolog A. Gutmann, který si – podobně jako řada dalších vědců – komunistický režim popudil podpisem manifestu *Dva tisíce slov*. Gutmann sice vycestoval i s manželkou záhy po vpádu okupačních vojsk do Německa a pobýval nějakou dobu v Kostnici, kde mu bylo na univerzitě nabídnuto místo hostujícího profesora; po dlouhých úvahách se však nakonec rozhodl pro návrat do vlasti. Vedla jej k tomu zřejmě jeho zodpovědnost k jeho pracovnímu týmu ve Fyziologickém ústavu ČSAV, s nímž se cítil spjat. Záhy po návratu byl však zbaven všech svých funkcí a po ponižujících prověrkách odsunut do bezvýznamného ústraní; vycestovat z rodinných důvodů mu dovolili krátkodobě až v roce 1977 do Anglie, avšak z této cesty se již nevrátil (nikoli z důvodů emigrace, ale pro své náhlé úmrtí).⁴⁵ Rovněž tak ředitel Ústavu experimentální biologie a genetiky ČSAV M. Hašek, který v srpnových dnech přednášel v západním Německu, se rozhodl, že se už nevrátí; pověřil proto dopisem řízením ústavu J. Svobodu, který se tohoto úkolu ujal, ač sám se chystal na cestu do National Institutes of Health v americké Bethesdě. Později se ovšem Hašek vrátil a oba významní badatelé byli pak spolu semletí normalizačními čistkami.⁴⁶

Jeví-li se důvody posprnové vědecké exilové vlny při globálním pohledu vcelku jasné, potíže začnou ve chvíli, kdy se budeme pokoušet rozplétat křehká vlákna motivací jednotlivých osobností, které je dovedly k rozhodnutí emigrovat. Ocítáme se tím v oblasti pouhých hypotéz, odhadů a psychologického vciťování; přesto se zdá zřejmé, že – podobně jako u pounorové

⁴⁴ *Projev předsedy ČSAV akademika Františka Šorma*. Věstník ČSAV, 78, 1968, č. 1, s. 9.

⁴⁵ K Arnoštu (Ernestu) Gutmannovi viz D. PETTE: Ernest Gutmann – an Example and a Friend. 2007 Ernest Gutmann Heritage – Padova, April 12, 2007. *Basic Applied Myology*, 17, 2007, č. 3-4, s. 101–104; F. VYSKOČIL: Fyziolog Arnošt Guttmann (16. 7. 1910–6. 8. 1977). In: I. HLAVÁČEK – J. JEDINÁKOVÁ (eds.): *Učenci očima kolegů, žáků a následovníků*. Praha, Academia 2007, s. 252–263. K jeho odbornému dílu viz i S. M. HILTON – P. HNIK: Professor Ernest Gutmann, M. D., D. Sc. – An Obituary. *Pflügers Archiv*, 374, 1978, s. 1–2.

⁴⁶ K tomu J. SVOBODA: Normalizační podvracení světovosti naší vědy. Osobní pohled na vybrané oblasti experimentální biologie. In: A. KOSTLÁN (ed.): *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975). Sborník z konference*. Praha, 21–22. listopadu 2001. *Práce z dějin vědy*, sv. 4. Praha 2002, s. 267–271.

emigrace – se tu prolínají především dva velké motivační okruhy. Jeden z nich souvisí s pocitem okamžitého existenciálního znejistění až ohrožení a má blízko k impulsivnímu rozhodování; právě jemu jsme se v našem výkladu až dosud věnovali. Druhý okruh pak souvisí s uvažováním o budoucím prostoru k životu; je tedy spjat buď se snahou o rozšíření životních horizontů nebo je pokusem, jak zabránit jejich zužování. Můžeme možná konstatovat, že to byla především snaha předejít snižování již dosažených standardů v oblasti osobní svobody, v politické kultuře i ve vědeckém životě, co stálo v pozadí tak velkého počtu odchodů vynikajících vědců z komunistického Československa po srpnové invazi.

Porovnáme-li životní osudy vědců zahrnutých do Výběru, zjistíme jednu zajímavou věc: 76 z nich mělo již v období před svou emigrací intimní zkušenost se zahraničními vysokými školami či vědeckými institucemi; pět z nich sice jenom ze socialistických států (Sovětský svaz, NDR, Kuba), naprostá většina však ze svobodného světa. Někteří na nich působili v období válečného exilu, převážná část však během svých výzkumných pobytů nebo stáží ze sklonku 50. a ze 60. let. Osobní zkušenost je poučila, jaká jsou vnitřní pravidla zahraničního akademického prostředí, a ukázala jim, že oni sami se svými znalostmi a odborností by mohli být schopni se v tomto světě etablovat. V tom spočívala v okamžiku emigrace jejich velká výhoda: neodjížděli zcela do neznáma. Znalost dvou rozdílných akademických komunit – československé a americké či západoevropské – jim dovoľovala zároveň srovnávat vzájemně mezi sebou jejich výhody a nevýhody. Na jednu misku vah se kladla nejenom důvěrná znalost prostřední a osobní vazby, ale i špatné zkušenosti s politickým podvazováním vědy v minulosti a obavy z jejich opětovného návratu; na druhou misku vah pak přišel nejen strach z kroku do neznáma a případně i nedostatečná jazyková průprava, ale i mnohem lepší materiální podmínky pro bádání a možnost spolupráce se špičkami světové vědy.

I když špatná vybavenost pracovišť ČSAV z hlediska vědecké infrastruktury začala společně s politicky motivovanými zábranami naplno podvazovat vědeckou činnost v Československu až v období normalizace, byla v řadě ohledů pociťována jako znepríjemňující moment již i v šedesátých letech, a mohla se tudíž spolupodepsat mezi motivy vedoucí k odchodu vědeckých pracovníků zejména v oborech, jejichž výsledky byly na dobře fungující a moderní infrastruktuře závislé. Připomeňme jen, že ČSAV v tomto období bojovala s nedostatkem vhodných prostor pro umístění svých ústavů; v roce 1967 pracovalo jen 16 % pracovišť ČSAV v prostorách pro ně vybudovaných a 29 % v prostorách dostatečně adaptovaných pro vědeckou práci; pracoviště trpěla značnou dislokační roztržitostí a chyběla jim užitná

plocha cca 25 tisíc m². Nedostatečné bylo i vybavení potřebnými stroji, přístroji a experimentální technikou. Náklady na vyrovnání rozdílů ve vybavenosti pracovišť ČSAV experimentální technikou ve srovnání s vybaveností obdobných pracovišť v průmyslově vyspělých státech se v roce 1967 odhadovaly na více než jednu miliardu Kčs; podobný nedostatek panoval i při dovážení čistých chemikálií a speciálního materiálu z kapitalistických zemí.⁴⁷ K tomu přistupovala nedostatečná generační obměna i špatné platové ohodnocení, protože průměrná mzda v ČSAV zjevně zaostávala – bez ohledu na kvalitu vzdělání – za platovou úroveň pracovníků hospodářských a jiných rozpočtových organizací, včetně rezortního a podnikového výzkumu.⁴⁸

To jsou všechno okolnosti, které pravidelně zvažuje každý (a zejména mladý) vědec, má-li možnost volby své budoucí kariéry v různých prostředích; nepochybně bere přitom v úvahu i srovnání sociálního zázemí a společenského statusu vědců.⁴⁹ Je-li však jedno z těchto prostředí vklíněno do soukolí totalitního státu, nutně se objevují i další otázky. Budu mít doma takovou možnost svobodné výměny vědeckých informací, názorů a poznatků, jakou mám ve svobodném světě, nebo se opět setkám s jejich selekcí a cenzurou? Budu moci pokračovat v již započatých projektech s kolegy ze svobodných zemí, anebo opět sklopne klec? Budu mít možnost usilovat o zahraniční granty a finanční podporu svých projektů z mezinárodních zdrojů, nebo opět budu odkázán jen na dobrodiní arogantních aparátčků? Na tyto otázky si v Československu v měsících po srpnu 1968 odpovídaly s rozpaky stovky vědců a s obavami sledovaly, jak se opět zmenšuje prostupnost státní hranice. Odpovídaly si na ně i desítky československých vědců, kteří tou dobou byli v zahraničí na různých pobytech a stážích; snad by jejich rozhodování nebylo až tak jednoznačné, kdyby na ně prostřednictvím jejich mateřských ústavů a zahraničních ambasad netlačil normalizující se stát a nepřikazoval jim: Všeho nech a ihned se vrať! Ukazoval jim tak zároveň i svou pravou tvář a mnozí z nich nebyli ochotni si na ni zase zvykat.

c) emigrace v období normalizace

Spisovatel O. Ulč se pokusil v polovině 80. let ve svém vlastním – byť poněkud improvizovaném – výzkumu o zjištění skutečných motivací tehdy ještě recentních uprchlíků z Československa.⁵⁰ Jakkoli se ve své anketě zaměřoval pouze na osoby odešlé po r. 1980 (tedy na tzv. benzínovou vlnu), jako

⁴⁷ *Úvaha o rozvoji badatelského výzkumu* (k ní viz pozn. 13), 27sq.

⁴⁸ Tamtéž, s. 5 a 30.

⁴⁹ Viz heslo Odliv mozků. In: *Velký sociologický slovník*. Praha 1996, s. 710.

⁵⁰ Viz O. ULČ, l. c., *passim*.

nejčastější důvody pro odchod z vlasti byly podle jeho zjištění uváděny pocit bezmocnosti a nezměnitelnosti daného stavu, „pesimismus života v kolonii“, politika ve smyslu „klanění se před mocnými primitiv“ a pomyšlení, že by v takovém systému měly vyrůstat i děti dotyčných; mezi motivy dodávajícími odvalu k emigraci stále nejvýše touha po svobodě a touha cestovat. To naznačuje, že i u této emigrační vlny stály v pozadí motivace povýtce politické, ale z okruhu poněkud jiné politiky, než jakou byl komunistický režim schopen vnímat; politikou se v tomto případě nemínil mocenský boj, jak ji byli zvyklí vidět režimní protagonisté, ale rehabilitace důstojného občanského života, o jehož nosných rozměrech panovalo i v normalizovaném Československu poměrně slušné povědomí. K podobným zjištěním nás vede i sledování motivací vedoucích k emigraci u těch osob zařazených do Výběru, které odešly mezi lety 1971–1989.

Jakkoli z hlediska svého rozsahu nebyla emigrace pracovníků (či bývalých pracovníků) ČSAV v období normalizace zdaleka tak početná jako v období let 1968–1970, představuje v migračních dějinách českého intelektuálního života zajímavou a nepřehlédnutelnou kapitolu. I když nám naše pramenná základna zatím nedovoluje o ní formulovat podstatnější soudy, můžeme se přece jen pokusit o shrnutí některých trendů a o vnitřní periodizaci tohoto jevu. Z toho, co zatím víme, můžeme v zásadě usuzovat, že lze v tomto období vysledovat tři vcelku odlišné periody:

- období doznívání velké posrpnové exilové vlny (1971–1972),
- období důsledných výjezdových restrikcí (1973–1982),
- období nového pootvírání dveří do světa (1983–1989).

I když se československé státní orgány pokoušely za vydatné podpory vedení ČSAV dostat vědce na dlouhodobých studijních pobytech a stážích ve svobodném světě zpět do vlasti již od roku 1969, přece jen jich ještě jistá část zůstávala v zahraničí i na počátku 70. let; teprve tehdy pozbývala platnosti jejich výjezdní oprávnění a oni sami byli postaveni před zásadní otázku, zda dát přednost návratu nebo kariéře v cizině. Z osobností, které jsou zařazeny do Výběru, se v letech 1971–1972 rozhodli pro exilovou variantu svého života astronom Z. Švestka, fyzik a chemik S. Vepřek, archeologové V. Kruta a B. J. Soudský, sociální antropolog L. Holý (provádějící od roku 1968 výzkumy v Zambii) či literární teoretik M. Grygar; vedle nich však i řada dalších. I tehdy se už ovšem vyskytovali jednotlivci, pro něž byl jejich způsob odchodu do exilu komplikovanější záležitostí (viz např. geolog J. G. Kukla). Jisté kontinuitě s procesy předcházejícího období nasvědčuje i věkové rozpětí tehdy odcházejících vědců, kteří (s výjimkou tehdejších

začínajících třicátníků V. Kruty a S. Vepřka) představovali spíše osobnosti s již pokročilými odbornými zkušenostmi (většinou čtyřicátníci).

Tou dobou se už možnosti výjezdů striktně uzavíraly a zmenšovala se tím do značné míry i pravděpodobnost případné emigrace; období let 1973–1982 představovalo nejen dobu vrcholící represivní politiky normalizačního režimu, ale i období jeho výrazné izolace vůči svobodnému světu. Příklady literárního teoretika E. Volka, kterému se v roce 1974 podařilo emigrovat i s jeho ženou, básnířkou a lingvistkou B. Volkovou, pod záminkou účasti na mezinárodním kongresu, jakož i genetiků P. Iványiho a P. Démanta, kteří odešli v roce 1976, ukazují, že sice něco podobného stále bylo možné, nicméně četnost podobných odchodů nebyla nijak závratná. Do jaké míry se poměry během několika málo let změnily, je možno ilustrovat na okolnostech emigrace matematika a matematického lingvisty K. Čulíka (nar. 1926), kterému komunistický režim zbraňoval ve výjezdu přes protesty světové vědecké komunity až do roku 1976. Přesto ovšem můžeme i v tomto období zaznamenat poměrně výraznou a kompaktní skupinu někdejších pracovníků ČSAV, kterým československý stát otevřel cestu na Západ – to však nesouviselo s jeho snahou o liberalizaci výjezdové politiky, ale představovalo pokus o oslabení vnitřní politické opozice (sem patřili jaderný fyzik F. Janouch, politik a politolog Z. Mlynář, historici K. Kaplan, V. Prečan, J. Tesař, K. Bartošek a další; k této skupině můžeme svým způsobem přiřadit i historika B. Loewensteina a literárního teoretika K. Chvatíka).

Ještě počátkem 80. let vrcholily některé represivní kroky normalizačního režimu proti Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných a potencionálním základním alternativních politických a kulturních aktivit. Přibližně od roku 1983 se však již prosadila jeho unavenější, a tudíž i mírnější varianta, která s sebou mj. přinášela v určitých ohledech i větší toleranci vůči stykům s kapitalistickou cizinou. To se projevilo i na zvýšeném počtu výjezdů realizovaných v rámci ČSAV, a to včetně dlouhodobých pobytů a stáží; pro osoby, kterým na ně bylo dovoleno vycestovat, se tak opět nastolovala otázka, zda je účelné se z nich vrátit zpět do vlasti. Někteří z pracovníků ČSAV se rozhodli na tuto otázku odpovědět záporně. Mezi ně patřili např. fyzikální chemici P. Vanýsek a B. Friedrich či biochemik J. Pohl; chemik J. Kopeček se sice se svou manželkou P. Kopečkovou (rovněž chemičkou) z americké stáže vrátil, odhodlal se však spolu k emigraci při jedné z dalších cest. Ne všem zájemcům však tehdy bylo dovoleno vycestovat do kapitalistických zemí a někteří si museli spojit svůj sen o odchodu do svobodné společnosti s nelegální akcí. Vstupní branou ke svobodě se pro ně stávala v mnoha případech tehdejší Jugoslávie, do níž bylo možné získat výjezdní doložku snadněji a odkud se dalo různým způsobem přejít do Rakouska. Manželé

Rejmánkovi (oba botanici) využili pro takový přechod Julské Alpy, zatímco astrofyzik I. Hubený prošel dobrodružně devítikilometrovým železničním tunelem mezi těmito dvěma zeměmi; průnik se podařil i chemikovi F. Tuřečkovi, který pak v uprchlickém táboře v Pichlwangu v Horních Rakousích napsal během čekání na povolení vstupu do USA několik dodnes uznávaných odborných děl.

Bereme-li osoby emigrovavší z ČSAV mezi lety 1983–1989 jako celek, musíme upozornit na některé nové prvky v takto vymezené skupině. Především je tu pozorovatelný výrazný generační posun. I když i mezi nimi se objevuje starší badatel, který má již výrazné odborné zkušenosti (jako byl např. olomoucký botanik F. J. Novák, jehož emigrace byla výsledkem nemožnosti sladit jeho práci v ČSAV se souběžným legálním odborným působením ve Vídni), zdá se, že jejich jádro je mezi osobami, které v okamžiku své emigrace patřily mezi třicátníky. Tito vědci již tedy většinou pocházeli z poválečných ročníků a řada z nich zažila události Pražského jara ještě v dětském věku; neprošli tudíž často bezprostředně frustrací spojenou s lámáním charakteru po nástupu normalizace a měli svou životní kariéru zjednodušenou i tím, že do kolonek kádrových dotazníků nemuseli vysvětlovat své politické postoje v letech 1968–1969. Značná část z nich – a to se týká i těch, kteří emigrovali z legálně povolených stáží – patřila mezi nekomunisty, kteří se zdráhali podpořit svou kariéru vstupem do KSČ; projevovalo se u nich nejen znechucení poměry v ČSAV, kde se politická podvázanost vědecké svobody pojila se stále výraznějším zaostáváním v přístrojovém infrastrukturním vybavení, ale i kritické postoje vůči neutěšenému stavu tehdejší československé společnosti vůbec.

Být dnes českým vědcem trvale žijícím v cizině s sebou již obvykle nepřináší exilové konotace. Spojení emotivním poutem minulosti přestává být navíc stále zřetelněji i jednou z motivací, které se uplatňují v mezinárodních stycích dnešních českých vědeckých institucí; nahrazují je stále více buď nevzrušené zájmové a pragmatické preference prosazující se často při formulování evropských či mezinárodních výzkumných programů či – v oblasti vztahových preferencí – stále více i osobní a národnostně indiferentní vazby vytvářené při pravidelné návštěvě českých vědců na zahraničních univerzitách a v tamních ústavech nebo zahraničních vědců u nás; komunikačním jazykem je tudíž téměř již obvykle angličtina a jevištěm současná globální společnost. Lze si možná jen přát, aby tak tomu zůstalo i v budoucnosti – a aby problematika exilových vědců a nucené migrace vůbec zůstala vyhrazena již jen historikům a zájemcům o (dávnou) minulost...

Key words: Czech history • Modern history • History of Sciences • History of Humanities • Refugees and Exile

Exile of Scientists and Scholars in the era of the Communist regime. Emigration from the Czechoslovak Academy of Sciences

The paper's task is to give basic characteristics of emigration of scientists and scholars from the Czechoslovak Academy of Sciences (CSAS) in the era of Communist regime with special emphasis on the wave of exiles in 1968–1970. The paper is based on two information collections. The first is database of CSAS workers who emigrated in between 1953 and 1989; the data were collected as a part of a research project on *Czech scientists and scholars in exile 1948–1989* and information is continuously added. The second source is a selection of the most significant scientists and scholars from the database in the soon-to-be published book *Sto českých vědců v exilu (Hundred Czech scientists and scholars in exile)*. The authors succeeded in collecting their comparable and mutually interpretable biograms in that volume.

The data are analyzed quantitatively in the first part of the paper. It focuses on many questions, among them the proportion of emigrants to the number of scientific workers; their numbers before 1968, in 1968–1970, and during the so-called normalization (1971–1989); stratification according to the different disciplines, institutes, or scientific branches; age stratification; career status; and so on. The total number of emigrants was between 760 and 790 persons; it represented 6–7 % of the total number of workers in the Academy. The majority of them left from April 21, 1968, to 1970. A broad spectrum of scientific branches was represented among the emigrants, with the share of chemists higher than average. Prosopographic analysis showed that the core of emigrants were scientists and scholars born in the years 1918–1941 who mostly emigrated at ages 26–40 (rather strong is also a group that left at ages 40–50). Most of them emigrated to U. S. A., others to Canada, West Germany, and other European countries.

In the second part of the article, the emigration of scientists and scholars is evaluated generally and also in separate periods with emphasis on the personal motivation on the one hand and institutional and political conditions on the other. Before their departures, the scientists and scholars were as workers of the Academy loyal to the Communist regime and some of them were also its admirers; however, their loyalty was strongly undermined by invasion of the Soviet army in August 1968. It made them feel acutely

threatened existentially, and memories of World War II influenced the intensity of this feeling (many scientists were during the war prisoners from concentrations camps or they had other bad experience), as did persecution from the 1950s (three of them were political prisoners from the period, many others were persecuted in other ways). In their roles, they even exhibited fear of political engagement during the Prague Spring. The possibilities for their future scientific careers abroad also contributed to their decisions to emigrate.

Author's address:
Kabinet pro dějiny vědy ÚSD AV ČR
Puškinovo náměstí 9
160 00 Praha 6

ZPRÁVY Z LITERATURY

**Bernard Bolzano: Athanasia neboli
Důvody pro nesmrtelnost duše.**
Jindřichův Hradec, Stefanos 2009,
159 s. ISBN 978-80-87081-02-0

Překlad L. Pecharové k nám v plném znění uvádí jeden z málo všímaných Bolzanových spisů – však také původně vyšel příležitostně (1827) jako útěšný pro Bolzanovu ochranitelku A. Hoffmannovou, když jí zemřela dcera Karolina. Přesto zde nalezneme závažné myšlenky, jež bychom v jiných Bolzanových

dílech těžko hledali. Domnívám se totiž, že zde leibnizovec Bolzano, jinak nepřítel pokantovské filosofie, pokročil ve svém díle nejbliže k některým idejím naturfilosofie, především v koncepci zdokonalování substancí. I když právě na tento moment v doslovu (s. 143–158) M. Janata neupozornil, stojí za to přečíst i jeho poznámky k Bolzanovu dílu, v nichž polemizuje s některými již téměř kanonickými výklady.

J. JANKO